

**1991 – 1995-ci İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN – RUSİYA
MÜNASİBƏTLƏRİNDƏKİ PROBLEMLƏRƏ DAİR**

A.Ş.ŞAHMURADOV
Bakı Dövlət Universiteti
agil1965@mail.ru

1991-1995-ci illərdə Azərbaycan ilə Rusiya arasındakı münasibətlərdə müəyyən problemlər mövcud olmuş və onların meydana gəlməsinin əsas səbəbi Rusiyanın Azərbaycanı öz siyasi və iqtisadi təsiri altında saxlamaq cəhdlərindən ibarət idi. Buna nail olmaq üçün Azərbaycana müxtəlif vasitələrlə təzyiqlər edilirdi: Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Rusiya Ermənistanı müdafiə edir, onu silahlandırır, müstəqil neft siyasətinin həyata keçirilməsinə mane olur, vaxtaşırı Azərbaycanın şimal sərhədlərində problem yaradır, separatçılığı dəstəkləyirdi. Sonrakı illərdə Azərbaycanın regiondakı mövqelərinin möhkəmlənməsi nəticəsində Rusiya öz siyasətində müəyyən dəyişikliklər etmiş, Azərbaycan – Rusiya münasibətləri yeni mərhələyə daxil olmuşdu.

SSRİ-nin süqutundan sonra dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın xarici siyasətində qarşıda duran əsas məsələlər beynəlxalq aləm tərəfindən müstəqil və suveren dövlət kimi tanınmağa nail olmaqdan, yaxın və uzaq xariclə çoxtərəfli və ikitərəfli əlaqələr qurub inkişaf etdirməkdən, beynəlxalq və regional təşkilatlara üzv olaraq onlarla əməkdaşlığı genişləndirməkdən, qarşılaşdığı problemləri beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış norma və prinsipləri əsasında həll etməkdən ibarət olmuş və həmin istiqamətdəki fəaliyyət bu gün də davam etdirilir.

Azərbaycan siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sahələrdə, uzun müddət bir dövlətin tərkibində olmuş və bir-birilə qarşılıqlı əlaqələr yaratmış keçmiş sovet respublikaları ilə əlaqələrin qorunub saxlanılmasında maraqlı olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdir. Bu mənada Rusiya ilə münasibətlərin xarakteri və vəziyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan – Rusiya münasibətləri müsbət və mənfi xarakterli hadisələrlə müşayiət olunan çoxəsrlik tarixə malikdir. Çoxəsrlik tarixi əlaqələr nəticəsində Azərbaycan və rus xalqlarının müştərək siyasi, iqtisadi və mədəni dəyərləri formalaşmış və bu dəyərlər iki xalq arasında qonşuluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinin əsasını təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanın çarizm tərəfindən işğalından keçən tarixi dövr ərzində Rusiyanın hərbi-siyasi dairələri böyük dövlətçilik mövqeyindən çıxış edərək Azərbaycan xalqının müstəqil inkişafına imkan verməmiş, müstəqil dövlətçilik ənənələrini bərpa etmək üçün tarixi imkan yarandıqda isə buna qısqançlıqla yanaşaraq hər vasitə ilə mane olmağa çalışmışlar.

Tarixə imperiyaların dağılması əsri kimi daxil olmuş XX əsrin sonunda kommunist ideologiyasının böhranı son nəticədə SSRİ adlı dövləti tarixin arxivinə göndərdi, lakin özünü bu dövlətin varisi hesab edən Rusiya Federasiyası digər respublikaların Moskvanın siyasi orbitindən çıxması ilə barışmaq istəmir, onların müstəqilliklərinin real deyil, formal xarakter daşması üçün müxtəlif ssenarilər hazırlayıb

həyata keçirirdi. Bunu XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Kremlin Azərbaycan Respublikasına münasibətdə həyata keçirdiyi və birmənalı qiymətləndirilməsi mümkün olmayan siyasət aydın surətdə göstərir.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bərpa etdi və dünyanın bir çox dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr qurdu. Rusiyanın Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələr qurmuş dövlətlər sırasında 32-ci olması faktının özü Azərbaycanın müstəqilliyinin Moskva tərəfindən rahatlıqla qəbul olunmamasını söyləməyə imkan verir. Belə ki, Rusiya Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələri Türkiyə, Ukrayna, İspaniya, Fransa, Böyük Britaniya, ABŞ, Almaniya, hətta coğrafi cəhətdən Azərbaycandan çox uzaqda yerləşən Meksika, Banqladeş, Qvineya kimi dövlətlərdən sonra, 1992-ci il aprelin 4-də yaratmışdı (1, 517-520), baxmayaraq ki, bu dövrdə Azərbaycanın iqtisadi-ticarət əlaqələrinə malik olduğu dövlətlər arasında Rusiya birinci yerdə idi, Rusya Silahlı Qüvvələrinin HHM bölməsinin 4-cü ordusu, Rusiya sərhəd qoşunlarının hissələri Azərbaycan ərazisində yerləşirdi, Qəbələ RLS Rusiyanın nəzarətində idi, Azərbaycanda çoxsaylı rus icması yaşayırdı.

Nəzərdən keçirilən dövrdə Rusiyanın Azərbaycan ilə əlaqələrində mövcud olmuş problemlərdən biri də Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı idi. Sırr deyil ki, Cənubi Qafqazda strateji maraqları olan Rusiya, Kreml rəsmilərinin Rusiyanın forpostu kimi qiymətləndirdikləri, regionda separatçılığın və dövlət terrorizminin mənbəyi olan Ermənistandan bir vasitə kimi istifadə edir. Rusiyanın hakim dairələrinin Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Moskvanın neytral mövqedə durması, problemin sülh yolu ilə həll edilməsində maraqlı olması haqqında dəfələrlə bəyanatlar verməsinə baxmayaraq, baş vermiş hadisələr, üzə çıxmış faktlar tamamilə bunun əksini göstərir. B. Yeltsinin rəhbərlik etdiyi və anti-azərbaycan mövqeyi ilə seçilən o vaxtkı rus hakimiyyəti Ermənistana siyasi dəstək verməklə kifayətlənməyərək, erməni separatçıları silahlandırır, hərbi əməliyyatlarda rus hərbiçilərinin Ermənistan tərəfdən iştirakına şərait yaradırdı. XX əsrin ən dəhşətli faciələrindən olan Xocalı soyqırımını məhz Rusiyanın 366-cı alayının iştirakı ilə baş vermişdi.

Ermənistanda və Xankəndində yerləşən rus qoşunları müxtəlif bəhanələrlə öz silahlarını ermənilərə ötürürdülər. Tomas de Vaal qeyd edir ki, "Silahların bir hissəsi 1991-ci ildə Qarabağda yerləşdirilmiş SSRİ daxili qoşunlarının dörd alayından götürülmüşdü. Dekabrın 22-də bir qrup erməni Stepanakertdəki daxili qoşunların kazarmasına soxulub, döyüş sursatı və zirehli texnika anbarını ələ keçirdilər... ola bilsin ki, hücum məxfi sövdələşməni ört-basdır etmək üçün səhnələşdirilmişdi" (2, 195).

Münaqişə zonasında yerləşdirilmiş 366-cı alayın tərkibinin müəyyən hissəsinin ermənilərdən komplektləşdirilməsi də Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasətini başa düşmək baxımından diqqəti cəlb edir. Belə ki, "366-cı alayın təxminən 350 əsgərindən 50-si erməni idi.... Qarabağ erməniləri üçün bu alay və onun böyük ehtiyatları göydən düşmə oldu... Amerikalı hüquq müdafiəçisi Skott Horton deyir ki, 1991-ci ilin iyulunda Yuri Nikolayeviç adlı bir zabit onu biznesmen hesab edib, üç min dollara tank almağı təklif etmişdi. Danışır ki, ermənilər alayın zabitlərinə sadəcə araq və ya pul verib, onlardan atəş açmağı və texnikanı çıxarmağı istəyirdilər" (2, 195).

B.Yeltsin hökumətinin Azərbaycanla normal, dostluq münasibətləri yaratmaq arzusunda olması haqqındakı bəyanatlarının saxta xarakter daşdığı 1993-1996-cı illərdə Ermənistana gizli surətdə ötürülmüş silahlar haqqında yayılmış məlumatlar da təsdiq edir. Ermənistanın Rusiya tərəfdən gizli surətdə silahlandırılması haqqında Rusiyanın MDB dövlətləri ilə əməkdaşlıq üzrə naziri A.Tuleyev 1997-ci il fevralın

14-də keçirdiyi mətbuat konfransında məlumat vermişdi. Rusiya Dövlət Dumasının müdafiə işləri üzrə komitəsinin sədri L.Roxlin Dumanın 1997-ci ilin aprelində keçirilmiş qapalı iclasında ermənilərə bir milyard dollar dəyərində silah verildiyini təsdiq etdi. Bu silahlar arasında R-17 operativ-taktiki raket kompleksləri və onlar üçün raketlər, “Kruq” zenit-raket kompleksləri və onlar üçün raketlər, T-72 tankları, PDM-2, “Qrad” reaktiv qurğuları, “İqla” zenit raket kompleksləri və onlar üçün raketlər və başqa müasir silah növləri vardı (3, 314-316).

Şübhə yoxdur ki, Ermənistan məhz bu silahlardan və rus hərbiçilərinin köməyindən istifadə etməklə Azərbaycan torpaqlarını işğal edə bilmişdi. Rus hərbi tarixçisi və yazıçısı A.V. Şişov bildirir ki, “erməni-Qarabağ qoşunlarının hücum əməliyyatları T-72 tankları, Mi-24 vertolyotları, ən yeni hərbi təyyarələr kimi müasir hərbi vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilirdi” (4, 448).

Rusların ermənilərlə əlbir olmasını, 1992-ci ildə Dağlıq Qarabağda hərbi əməliyyatlar zamanı ermənilər tərəfdə vuruşan rus hərbiçilərindən ibarət dəstənin azərbaycanlılar tərəfindən əsir götürülməsi faktı da təsdiq edir (3, 302). Bundan başqa, Ümumkyban kazak qoşunlarının atamanı, polkovnik Vladimir Qromovun Kuban, Don və Terek kazaklarına ünvanladığı müraciətinə əsaslanaraq, kazakların da ermənilərlə birlikdə azərbaycanlılara qarşı vuruşduqlarını söyləmək olar. Müraciətdə deyilir: “Bizə məlum olmuşdur ki, kazakların az bir hissəsi Azərbaycanla Ermənistan arasındakı hərbi əməliyyatlarda ermənilərin tərəfində iştirak edir...” (5, 260).

Göründüyü kimi, XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Moskvanın tutduğu ermənipərəst mövqe Rusiya – Azərbaycan münasibətlərində ciddi bir problemə çevrilmişdi. Ümumiyyətlə, nəzərdən keçirilən dövrdə Rusiya Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd etmiş təkcə erməniləri müdafiə etmirdi, eyni zamanda, tarixən bir ailə kimi yaşayan Azərbaycan, ləzgi, talış və s. xalqlar arasında ədavət salmaq kimi uğursuz cəhdlərindən də əl çəkmir, Azərbaycanın etirazlarına baxmayaraq, “Sadval”, “Talış Muğan Respublikası” və s. separatçı qurumlara himayədarlıq edir, onlardan bəzilərinə ərazisində sərbəst fəaliyyət göstərmək, təbliğat işi ilə məşğul olmaq imkanı verirdi. Məsələn, 1995-ci ildə S.Peterburqda, ixtisasca fizik olan, Azərbaycan xalqının əleyhinə köklənmiş Hacı Abdurrahimovun tamamilə tarixin saxtalaşdırılmasına həsr edilmiş “Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan” kitabı rus dilində böyük tirajla nəşr olunmuşdu. Məzmunu tarixi həqiqətdən uzaq olan bu nəşrin əlavələr hissəsində, ləzgi separatçılarının Azərbaycanda qeyri-qanuni elan edilmiş “Sadval” cəmiyyətinin Nizamnaməsinin, cəmiyyətin Rusiyada nəşr etdirdiyi “Sadval” qəzetindən götürülmüş qərəzli məqalələrin, “Talış Muğan Respublikası”, talışlar haqqında araşırışdırıcı məlumatların yer alması (6, 461-605), onun Rusiya rəsmi dairələrinin xeyir-duası ilə və siyasi məqsədlərlə işi üzü gördüyünü deməyə imkan verir.

Müstəqilliyin ilk illərində tərəflər arasındakı problemlər bununla məhdudlaşmırdı. Azərbaycan Respublikasının öz təbii ehtiyatlarından müstəqil surətdə istifadə etməsi, bu sahədəki tərəfdaşlarını dövlət maraqlarından çıxış edərək müəyyənləşdirməsi Kreml tərəfindən birmənalı qarşılanırdı. 1993-1994-cü illərdə Azərbaycanın Xəzər dənizindəki neft yataqlarını istismar etmək üçün dünyanın iri neft şirkətləri ilə danışıqlar apardığı zaman, Rusiya bu danışıqları pozmaq, Xəzər dənizinə xarici şirkətləri buraxmamaq, Azərbaycanı öz təsir dairəsində saxlamaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Hətta ölkə daxilində qarışıqlıq yaratmaq və bu yolla xarici şirkətləri Azərbaycana sərmayə qoymaqdan çəkindirmək məqsədilə maraqlı dairələr tərəfindən dövlət çevrilişlərinə cəhdlər edilir, rəsmi şəxslərə qarşı sui-qəsdlər həyata keçirilirdi.

1994-cü ilin fevralında Londonda Böyük Britaniyanın baş naziri C.Meycor və Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev arasında neft hasilatına aid hökumətlərarası saziş imzalandıqdan sonra, aprelin 27-də Kreml Londona nota göndərmiş və Rusiya ilə əvvəlcədən razılaşdırılmayacağı təqdirdə, hazırlanmaqda olan neft müqaviləsinin heç bir hüquqi qüvvəyə malik olmayacağını bəyan edərək Britaniya hökumətinə təzyiqlər göstərməyə çalışmışdı. Qərb şirkətləri ilə əməkdaşlıqda qərarlı olan Azərbaycan Moskvanın daha böyük təhdidlərinə məruz qalırdı. Sentyabrın 12-də, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasına bir həftə qalmış, Rusiya Federasiyası XİN-nin Azərbaycan XİN-nə təqdim etdiyi hədə-qorxu məzmunlu notada deyilirdi: “...Xəzərə münasibətdə birtərəfli hərəkətlər qeyri-qanunidir və pozulmuş qayda-qanunu bərpa etmək üçün zəruri saydığı tədbirləri həyata keçirmək hüququnu özündə saxlayan Rusiya Federasiyası tərəfindən tanınmayacaqdır...” Bu siyasət 1994-cü ilin sentyabrında, Rusiyanın Lukoyl şirkətinin də iştirak etdiyi “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra da davam etmiş, hətta Rusiya XİN hökumətdən Azərbaycana qarşı sanksiyalar tətbiq etməyi tələb edirdi (3, 309 - 310). İmzalanmış müqavilənin həyata keçirilməsinə yol verməmək üçün, müəyyən müddət ərzində Xəzərin hüquqi statusu ilə əlaqədar məsələlər süni surətdə qabardılırdı.

Müstəqil siyasət yürüdən Azərbaycan Respublikasının əl-qolunu bağlamaq məqsədilə Moskvanın tətbiq etdiyi vasitələrdən biri də iqtisadi blokada idi. 1994-cü il dekabrın 19-da Rusiya, guya Azərbaycanın Çeçenistana silah ötürməsi, çeçen döyüşçülərinə sığınacaq verməsi və başqa bu kimi uydurma iddiaları əsas götürərək Azərbaycanla sərhədləri bağladı. Bu addım Azərbaycan – Rusiya əlaqələrinə, xüsusilə də iqtisadi-ticarət münasibətlərinə ciddi zərbə vurdu. Belə ki, blokadanın tətbiqinə qədər Rusiya Azərbaycanla ticarətdə birinci yeri tuturdusa, onun tətbiqindən sonra birincilik İrana keçdi, Azərbaycanın Rusiya ilə mal dövriyyəsinin həcmi isə 40 % azaldı (3, 306).

1996-cı ilin yanvarında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Moskvaya səfəri zamanı Çeçenistana kömək olunması haqqında Rusiya tərəfinin təqdim etdiyi faktları araşdırmaq üçün Rusiya Federal Sərhəd Xidməti direktorunun müavini L. Kojevnikovun rəhbərliyi altında komissiya yaradılması barədə razılıq əldə olundu. Bu komissiyanın istər quruda, istərsə də Xəzər dənizindəki hərbi obyektlərdə apardığı yoxlamalar nəticəsiz qurtarmışdı (3, 307-308).

1991–1995-ci illərdə Azərbaycan – Rusiya münasibətlərində, yuxarıda qeyd olunan problemlərə baxmayaraq, rəsmi Bakı Rusiya Federasiyası ilə ikitərəfli və bərabərhüquqlu münasibətlərin qurulmasında və inkişaf etdirilməsində maraqlı olduğunu dəfələrlə bəyan etmiş, mövcud problemləri daha da kəskinləşdirmək yox, onları aradan qaldırmaq siyasətinə üstünlük vermişdi. Bu siyasətin və Azərbaycanın regiondakı mövqeyinin güclənməsi nəticəsində sonrakı illərdə, xüsusilə V. Putinin hakimiyyətə gəlişindən sonra qarşılıqlı münasibətlərdə müsbətə doğru müəyyən dönüşə nail olunmuşdu. Rusiya Federasiyasının prezidenti V. Putinin 2001-ci il yanvarın 9-10-da Bakıya səfəri zamanı onun şərafinə təşkil olunmuş rəsmi qəbulda Azərbaycan – Rusiya əlaqələrinə münasibət bildirən Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev demişdi: “Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra münasibətlərimizi mürəkkəbləşdirmiş ayrı-ayrı mərhələlər olmuşdur. Bəlkə də bu, belə bir səfərin həyata keçirilməsinə nail ola bilməməyimizin səbəblərindən biri idi. Ancaq bugünkü gün göstərdi ki, görüşümüzə, sizin səfərinizə mane olan məsələlərin çoxu süni idi, uydurma idi və gerçəklilyə uyğun deyildi. Gerçəklik isə ondan ibarətdir ki, bu gün biz çox səmərəli iş gördük. Ona görə də, cəsarətlə demək olar ki, səfər çox uğurludur, səfər

baş tutmuşdur, özlüyündə mühüm dövrdür, Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərdə yeni mərhələ açır” (7).

ƏDƏBİYYAT

1. Diplomatiya: ensiklopedik lüğət. Bakı: Diplomat, 2005, 577 s.
2. Tomas de Vaal. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaşa yollarında. Bakı: İlay MMC “Azər-Mediya”, 2008, 344 s.
3. Чернявский С. И. Новый путь Азербайджана. М.: Книга и бизнес, 2002, 352 с.
4. Шишов А.В. Схватка за Кавказ. XVI-XXI века, М.: 2007, 480 с.
5. Заплетин Г., Ширин-заде Г. Русские в истории Азербайджана. 2008, Ганун, 366 с.
6. Абдурагимов Г.А. Кавказская Албания – Лезгистан: история и современность. С.-Петербург: ГПП «Печатный двор», 1996, 607 с.
7. "Azərbaycan" qəz., 2001, 10 yanvar.

О ПРОБЛЕМАХ ВОЗНИКШИХ В 1991 – 1995 гг. В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И РОССИЕЙ

А.Ш.ШАХМУРАДОВ

РЕЗЮМЕ

В 1991–1995 гг. в азербайджано-российских взаимоотношениях имели место определенные проблемы, возникшие в результате политики Кремля, направленной на сохранение экономической и политической зависимости Азербайджана. По этой причине на Азербайджан оказывалось разностороннее давление: в армяно-азербайджанском, Нагорно-Карабахском конфликте Россия защищала и вооружала Армению, препятствовала осуществлению независимой нефтяной стратегии, периодически создавала проблемы на северных границах Азербайджана, поддерживала сепаратизм. В последующие годы в результате упрочения позиции Азербайджана в регионе, Россия внесла определенные изменения в свою политику, и отношения между Азербайджаном и Россией вступили в новый период.

THE PROBLEMS ENCOUNTERED IN 1991 – 1995 YEARS IN THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND RUSSIA

A.Sh.SHAKHMURADOV

SUMMARY

The present article deals with the problems encountered between 1991 - 1995 in the relations between Azerbaijan and the Russian Federation. Russia's attempts to keep Azerbaijan under political and economic dependence are the major causes of these problems. For this reason, Azerbaijan faced pressures by various means: in the Armenian-Azerbaijan Nagorno Karabakh conflict, Russia defended and armed Armenia, impeded the implementation of the independent oil strategy, periodically created problems on the northern borders of Azerbaijan and supported separatism. In subsequent years, as a result of the consolidation of Azerbaijan's position in the region, Russia made some changes in its policy and relations between Azerbaijan and Russia entered a new period.